

the International Scientific and Theoretical Conference (Kyiv, November 28, 1998). - Kyiv - New York,; Kornovenko S.V. (2002) On the matter of food tax progressivity of 1921 // Ukrainian farmer, 4, 62 - 70; Kornovenko S.V. (2008) The policy of the state party to the Ukrainian peasantry in the first period of NEP (1921 - 1925) // Historical notes: Collection of research papers. - Lugansk: Publishing House of SNU n.a. V. Dal, 45 - 51. (in Ukr).

22. Markova S.V. (2015) *Social and political transformation in the Ukrainian village in the context of a totalitarian system (1917-1933) - Kamyanets-Podilskiy: Publisher PE Zvoleyko D.G. (in Ukr).*

23. Bilan S.O. (2014) *Socio-economic and national-cultural break of the Ukrainian peasantry (1929-1939): extended abstract of Doct.Sci. (History) Dissertation: spec. 07.00.01 History of Ukraine - K.; Zakharchenko M.V. (2012) Features of social and cultural life of the Ukrainian village of 1920-1929: extended abstract of Cand.Sci. (History) Dissertation: spec. 07.00.01 History of Ukraine. - Cherkasy (in Ukr).*

S. Kornovenko

THE UKRAINIAN PEASANT REVOLUTION IN THE EARLY XX TH CENTURY: CHRONOLOGY AND AUTONOME PERIODICITY

March-April events of 1902 in Kharkiv and Poltava Provinces made a new start in the history not only peasants of the Romanov Empire but the countries of Central and Eastern Europe. They provided an impetus to the events known in history as the peasant revolution. The event proportions, the cardinality of transformations, their results always were and continue to be the focus of scientists. Through the efforts of several generations of local and foreign historians formed a strong historiography heritage devoted to the phenomenon of peasant revolution of the early XX th century. There is every reason to talk about the existence in history of the self-sufficient direction as the peasant studies. The peasant revolution is differentiated within. This situation on the one hand, is quite natural, given the significant information potential of deep socio-cultural shift, which became the then revolutionary events, and the other – actualizes the necessity for further research.

The article aims to research the chronological limits of peasant revolution, to different its autonome periodicity. The object of study is the peasant revolution of the early XX th century. The subject is chronological limits and its autonome periodicity.

In the early 1990s, the accumulation of quantitative information of peasant revolution early XX th century is transformed into its conceptual understanding. V. Danylov has developed a concept regarding peasant revolution of 1902–1922.

The peasant revolution, launched in 1902 by peasants of Kharkiv and Poltava, in our opinion, was of historic and natural character. It was due to the nature of contemporary Russian imperial socio-cultural body. It should not be considered just a defensive reaction to modernize the peasantry. It also was a reaction to «trample» in place of the then Russian imperial socio-cultural body. First off, «trample» to solve the agrarian question, subject of peasantry as part of the then Russian imperial socio-cultural body.

In the development of the peasant revolution we different the following periods. The first – 1902–1917. The second – 1917–1921. The third – 1921–1933. In each of these periods we distinguish the following sub-

periods. The first: a) 1902–1904 – beginning and development; b) 1905–1907 – peasant revolution has caused the proletarian, the latter developed with its background; c) 1907–1914 – the peasant revolution gave rise to face the return of power to the village, it unfolded against the backdrop of implementation of Stolypin's agrarian reform; d) 1914–1917 – development of peasant revolution against the backdrop of World War II. In the third – two sub-periods: a) 1921–1928 – the period of the New Economic Policy; b) 1929–1933 – formation of the command-administrative system, part of which was the collective-state farm in rural regions. The peasant revolution finale was the emergence of a qualitatively new, different from the previous, type of farmer – collective-state farm.

Key words: peasantry, peasant revolution, chronology and inner periodization, agrarian revolution, V. Danilov.

УДК 94(477.82)«1917/1921»:323.272:140.8

Ю.В. Крамар

доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри всевітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

НАСТРОЇ НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ В ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

Досліджено регіональну специфіку подій Української революції на західноволинських землях. Проаналізовано фактори, які впливали на зміну світоглядних орієнтирів місцевих мешканців, модель їхньої поведінки в умовах російської, української, радянської, німецької, польської владних структур.

Ключові слова: Українська революція, Волинь, органи влади, радянсько-українська війна, польсько-українська війна, окупація.

Постановка проблеми. Вибух Лютневої революції в Петрограді започаткував хвилю національно-демократичних перетворень, які охопили землі колишньої Російської імперії. Особливого розмаху вони набрали в Україні, де державотворчі процеси набули найбільших масштабів від часів національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

В кожному з регіонів України події революції 1917–1921 рр. вирізнялися своєю специфікою та особливостями. Не були винятком у цьому контексті й західноволинські землі. Віддаленість від центру, прифронтовий статус території, значні господарські руйнування, спричинені Першою світовою війною, – все це наклало помітний відбиток на характер подій, що тут відбувались. Ситуацію ускладнювало й те, що регіон межував із Польщею, яка після проголошення незалежності у 1918 р. відверто заявила про свої претензії на західноволинські землі. Така ситуація невизначеності справляла великий вплив на настрої місцевого населення, яке з приходом кожної нової влади вимушене було пристосовуватися до складних умов повсякдення. Ці та інші проблеми історії Волині першої чверті XX ст. викликають науковий інтерес учених сьогодні, тому стають предметом сучасних наукових розвідок.

Стан наукового вивчення проблеми. Означена проблема частково відображена у працях вітчизняних

істориків Р. Оксенюка [1], В. Дмитрука [2], О. Дем'янюка [3]. Конкретизують досліджувану тему молоді науковці І. Гуцалюк [4], О. Рибко [5], С. Гладшук [6]. Щоправда, у зазначених працях становище місцевого населення, його ставлення до політичних та соціально-економічних змін, що відбувалися в краї у вказаний історичний період, висвітлено епізодично. Відтак, постає необхідність дослідити регіональну специфіку подій 1917–1921 рр. на Волині, з'ясувати особливості їх сприйняття місцевими жителями.

Мета статті – з'ясувати настрої населення Західної Волині в період революційних подій 1917–1921 рр., з'ясувати фактори, які впливали на зміну світоглядних орієнтирів місцевих мешканців, модель їхньої поведінки в умовах російської, української, радянської, німецької, польської владних структур.

Виклад основного матеріалу. Суспільно-політичне життя Волині, недосить активне напередодні й на початку Першої світової війни помітно пошвавилося після лютневих подій 1917 р. у Петрограді. У результаті Лютневої революції самодержавний лад було повалено. Влада в Російській державі перейшла до Тимчасового уряду. На місцях, зокрема в Україні, нову владу представляли губернські комісари Тимчасового уряду. У містах створювалися комітети об'єднаних громадських організацій [7, 24].

На Волині про події в Петрограді дізналися на початку березня 1917 р. Після того як з північної столиці надійшло повідомлення про зречення царя Миколи II від престолу в ряді міст відбулись мітинги й збори за участю місцевих жителів і солдат. Їх учасники вітали революцію в Петрограді й вимагали ліквідації в Україні старої адміністрації.

Крім Тимчасового уряду та його місцевих органів, у період Лютневої революції в Україні створюються ради робітничих і солдатських депутатів. У містах і селах Волині вони з'явилися упродовж березня 1917 р. Так 27-30 березня 1917 р. у Луцьку відбувся I з'їзд представників військових частин Особливої армії. З'їзд обрав армійський комітет на чолі з полковником В. Малихіним [8, 60]. Тоді ж розгорнула свою діяльність Рада військових депутатів луцького гарнізону та Луцька Рада робітничих і селянських депутатів.

Особливістю суспільно-політичної ситуації в Україні було й те, що після Лютневої революції тут сформувалася ще одна впливова політична сила – Українська Центральна Рада. Стрижнем її політичної платформи стало гасло боротьби за національно-територіальну автономію України. Упродовж квітня-травня 1917 р. у більшості губерній України відбулися губернські з'їзди і почалось формування губернських, повітових та міських українських рад.

Значний вплив на подальший розвиток подій на Волині справив більшовицький переворот у Петрограді в жовтні 1917 р. Звістку про нього населення краю сприйняло далеко не однозначно. Наприклад, Луцька міська дума висловила категорично проти взяття влади більшовиками. У резолюції, прийнятій нею на засіданні 30 жовтня 1917 р., рішуче засуджувалося «захоплення влади меншістю демократії» [9, арк. 37].

31 жовтня 1917 р. повноважний представник Української Центральної Ради на Волині Волинський

губернський комісар А. Вязлов розіслав усім повітовим комісарам, губернському й повітовим земствам та міським управам Волинської губернії звернення від імені Генерального Секретаріату. В документі підкреслювалось, що Генеральний Секретаріат буде всіма силами «боротися з будь-якими спробами підтримати Петроградське повстання».

На підтримку дій Центральної Ради висловилися навіть деякі представники військових частин Особливої армії, що дислокувалась на Волині. 1 листопада 1917 р. у Рівному на спільному засіданні Рівненської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, рівненських військових комітетів, представників соціалістичних партійних організацій і делегатів українського з'їзду Особливої армії було прийнято рішення про утворення Комітету порятунку революції [9, арк. 61]. Серед головних завдань своєї діяльності комітет задекларував збереження порядку і спокою як серед армійських частин, так і серед цивільного населення з метою недопущення громадянської війни всередині країни. Єдиними законними органами влади Комітет визнавав Центральну Раду і Тимчасовий уряд, як орган «всієї російської революційної демократії».

Продовжуючи курс на національне державотворення, 7 листопада 1917 р. Центральна Рада своїм Третім Універсалом проголосила утворення Української Народної Республіки у межах дев'яти українських губерній. З приводу проголошення УНР Луцька українська гарнізонна Рада 8 листопада організувала урочистості. У кафедральному соборі відбулося урочисте богослужіння. Луцький міський голова Н. Пінес порушив перед Луцькою міською Думою клопотання про підняття над будинком управи «українського прапора жовто-блакитного кольору», що невдовзі й було зроблено [9, арк. 75].

Однак, складність ситуації полягала в тому, що з початком листопада 1917 р. свою діяльність на Волині значно активізували й більшовицькі організації, які силою почали захоплювати владу в повітових містах, волостях і селах краю. В окремих регіонах збільшовизовані ради робітничих, солдатських та селянських депутатів за підтримки солдат проголосили встановлення радянської влади. Так у середині листопада 1917 р. радянську владу було проголошено у Сарнах, Рожищах та ряді інших населених пунктів Волині.

Головним інструментом більшовиків у боротьбі за владу стали військово-революційні комітети. Такий орган на вимогу більшовиків був створений при Луцькій Раді солдатських, робітничих і селянських депутатів 2 листопада 1917 р. 13 листопада 1917 р. більшовики, спираючись на підтримку окремих військових частин, захопили найбільш важливі комунікації в Луцьку, заарештували коменданта, помічників комісара Тимчасового уряду при Особливій армії і проголосили про перехід влади до рук ревкому.

Втім, у місті продовжували діяти органи, які не підкорялись більшовицькому ревкому. Категорично проти здійснюваних ревкомом заходів виступила Луцька міська дума. 15 листопада вона прийняла постанову відрядити в Київ до Генерального Секретаріату міського голову С. Спектарева для вручення скарги та висловлення «протесту проти

захоплення влади і порушення прав міського самоврядування фракцією соціал-демократів більшовиків».

Однак, поширювані більшовиками радикальні настрої й гасла призвели до поступової втрати Центральною Радою контролю над органами місцевого самоврядування. Упродовж грудня 1917 – січня 1918 рр. у ряді міст і сіл Волині більшовики ліквідували органи української влади, створили ревкоми і комбіді.

Початок 1918 р. був позначений атмосферою анархії та безладу в усіх сферах державного та соціально-економічного життя як в Україні, так і на Волині. Масовим явищем в цей час стали несанкціоновані обшуки та ревізії майна громадян особами без відповідних на те документів та дозволів [5, 77].

Особливо катастрофічною була ситуація у волинських селах. Селян провокували більшовицький декрет про землю та III Універсал Центральної ради, які декларували скасування приватної власності на землю. Почалися погроми поміщицьких економій, які тривали майже весь січень 1918 р. Додатковим фактором напруги, який посилював масові безлади на місцях стала демобілізація російської армії. Так, у січні 1918 р. аннопольська волосна земська управа Острозького повіту доповідала Волинському губернському комісару, що «в районі волості анархія набирає усе більших розмірів; в усіх економіях селяни забрали самоправно весь інвентар, розібрали будівлі й загорожі садиб» й додавала, що «земська управа не може зупинити це зло, тому, що демобілізовані солдати, переважно із зброєю в руках, поширюють серед односельчан дух більшовизму» [12, 37]. Сусідня букринська волосна земська управа була змушена взагалі скласти власні повноваження під тиском мешканців волості, позаяк останні єдиною владою на вказаній території вважали більшовицький особливий комітет. Зауважимо, що радикальні настрої значної частини волинського селянства зумовлювалися їх намаганням самовільно вирішити аграрне питання на місцях. Адже, незважаючи на революційні зміни, селяни й надалі орендували землю в поміщиків на старих, фактично кабальних умовах, що не могло не викликати їхнього невдоволення.

Невдала й малоефективна соціально-економічна політика Центральної Ради призвела до втрати її підтримки серед місцевого населення. В умовах наступу більшовицьких військ на Київ Центральна Рада змушена була залишити Київ, перебравшись на Волинь – спочатку до Житомира, а потім у Сарни. Одночасно УНР закликала держави Четверного союзу – Німеччину й Австро-Угорщину надати їй військову допомогу.

На підставі підписаної 27 січня 1918 р. у м. Брест-Литовську мирної угоди між УНР і державами Четверного союзу на початку лютого 1918 р. розпочався загальний наступ австро-німецьких військ на Східному фронті. На головному напрямку із Ковеля на Луцьк-Рівне-Житомир-Київ наступ вело угруповання німецьких військ під командуванням генерал-полковника А. Фон Лізінгена. Вже 21 лютого німці зайняли Луцьк і утворили тут Тимчасову раду, яка закликала населення до підтримки наступаючих військ та наведенні порядку в краї [5, 77].

Невдовзі Центральна Рада відновила свою владу на більшій частині території України. Однак, це не привело до врегулювання політичної ситуації в державі. І в столиці, і особливо у віддалених від Києва провінціях мало хто розумів, що взагалі відбувається і яку владу визнавати законною. Так, міська Дума Луцька на своєму засіданні 15 лютого 1918 р. заслухала доповідь міського голови С. Спектерева з приводу ситуації, яка склалась у зв'язку з приходом німецьких військ. Останній повідомив, що він разом із Головою міської Думи Н. Пінесом напередодні відвідали німецький штаб з метою з'ясування цілей вступу німецьких військ до Луцька. Далі міський очільник із подивом констатував, що «як з'ясувалося, німецькі війська були запрошені на територію України Українською Центральною Радою для її очищення від більшовиків» [10, арк. 27].

Із вступом німецьких та австро-угорських військ на територію України було відновлено діяльність українських владних інституцій. Водночас створено німецькі та австрійські військові комендатури, що отримали фактично необмежені повноваження. Про зміни в краї, пов'язані з приходом окупаційних військ, свідчать матеріали місцевої преси. Газета «Волинь» у числі від 8 квітня 1918 р. писала: «В даний час із зайняттям території губернії німецькими військами, життя тут почало приходити в нормальний стан. Припинилися розбої і грабежі, зменшилась кількість нових злочинів, відбувається чистка гріхів пережитого минулого. Для більшості селян прихід німців став неочікуваним: прихід кінця свободи грабувати видавався небажаним» [5, 77-78].

Невдоволення місцевого населення викликали ревізії продовольства (часто самовільні), які проводили німецькі війська, дестабілізуючи економічне життя краю. В результаті селяни не дорахувалися значної частини своїх припасів. Крім того, населенню було наказано повернути до поміщицьких маєтків та економій все награбоване ними в грудні 1917 – січні 1918 рр. З цією метою проводилися обшуки. У випадку коли знаходили не здане попереднім власникам майно, винних піддавали тілесним покаранням. Вилучати захоплене в економіях допомагали представники державних органів УНР. Населенню довели план поставок сільськогосподарської продукції до Німеччини. За невиконання плану, жителів очікувало суворе покарання – каральний загін конфіскував усі припаси та чинив езекуції. Така політика німецької військової адміністрації налаштувала проти неї значну частину безземельного та малоземельного селянства, що виявлялося в періодичних селянських заворушеннях на Волині [5, 78].

Політична нестабільність у державі, неспроможність вирішення першочергових соціальних завдань Центральною Радою та її урядом спричинили падіння її авторитету та врешті-решт усунення від влади. За підтримки сил німецького блоку 29 квітня 1918 р. гетьманом України було проголошено П. Скоропадського. У грамоті до українського народу Гетьман проголосив утворення Української держави, а себе – її верховним правителем. 6 травня 1918 р. наказом Головного коменданта Волині Отамана Оліференко грамоту «Гетьмана всієї України до народу Українського» було оголошено по м. Луцьку [11, арк. 9а].

Відносним гарантом стабільності в Україні часів гетьманату П. Скоропадського залишалися австро-німецькі війська. Однак завершення Першої світової війни, революції в Німеччині змусили ці війська залишити Україну, що значно активізувало опозицію, яка почала підготовку антигетьманського повстання. Для його організації 13 листопада 1918 р. було утворено Директорію у складі В. Винниченка, С. Петлюри, Ф. Швеця, П. Андрієвського і А. Макаренка.

В залишений німцями Луцьк війська Директорії вступили 22 грудня 1918 р. З нагоди переходу влади до Директорії Луцька Дума влаштувала урочисте засідання, а збори гласних ухвалили резолюцію такого змісту: «Вітати Директорію Української Народної Республіки і побажати їй дальшої успішної роботи щодо зміцнення свободи та порядку на землі українській» [8, 79]. Щоб залучитися підтримкою місцевих жителів та озвучити свої державницькі плани й соціальні програми, скликалися з'їзди й зібрання різних рівнів. Так, 29 грудня 1918 р. відбувся повітовий з'їзд у Рівному. Незважаючи на більшовицьку пропаганду, він прийняв резолюцію про підтримку діяльності уряду Директорії УНР, який очолив В. Чехівський. 300 делегатів з'їзду висловилися за скликання Всеукраїнського трудового конгресу, який мав сформувати демократичну законодавчу владу [3, 55].

Фактично одразу Директорія розпочала реорганізацію органів влади і управління на місцях. Адміністративні й господарські функції мали здійснювати робітничо-селянські трудові ради. Функції виконавчої влади в губерніях і повітах замість гетьманських старост переходили до комісарів та комендантів Директорії. Однак реалізувати намічені реформи Директорії не вдалося, насамперед через зовнішньополітичні чинники. Війна з Радянською Росією, що тривала, поширення більшовицької агітації, спрямованої на ліквідацію приватної власності та поділ поміщицької землі, негативно впливали на соціально-економічну та політичну ситуацію в краї. Як наслідок, Директорія почала втрачати підтримку серед місцевого населення. Наприклад, волиняни призовного віку вкрай неохоче відгукнулися на оголошені новою владою мобілізаційні заходи. У Луцькому повіті з 10 січня до 23 лютого 1919 р. на призовний пункт не з'явилася жоден чоловік [3, 55].

Не додавала авторитету Директорії й політична боротьба всередині українського табору, яка не припинялася. На початку квітня 1919 р., коли Директорія УНР прибула з Вінниці на Волинь (м. Рівне), було сформовано новий український уряд на чолі з соціалістом Б. Мартосом. Останній взяв курс на утворення робітничо-селянських трудових рад. До протистояння з урядом Б. Мартоса долучився отаман В. Оскілко, котрий в цей час командував Північно-Правобережною армійською групою, якій підпорядковувалися й частини, що дислокувалися на Волині. В. Оскілко не визнав уряду Б. Мартоса, називаючи його більшовицьким [3, 56]. Сам же отаман, всупереч наказу С. Петлюри залишити посаду командувача Північної групи українських військ, проголосив себе «головнокомандувачем всіма силами Наддніпрянської України». Заколот отамана В. Оскілкого невдовзі було придушено військовими підрозділами армії УНР, однак ці події завдали помітної шкоди українському визвольному рухові на Волині,

підважуючи авторитет Директорії перед обличчям більшовицької пропаганди.

До внутрішньополітичних додалися й зовнішньополітичні невдачі. Саме в цей час значно активізувалася військова експансія Польщі на західноукраїнських землях. Поразка Української Галицької Армії в Галичині в червні 1919 р. призвела до того, що поляки встановили повний контроль над територією Західноукраїнської Народної Республіки. Відступ українських військових частин за р. Збруч оголив тили українських військових формувань на Волині. У середині травня поляки розпочали наступ по всьому волинському фронту. Війська Директорії чинили запеклий опір, однак вже 29 травня 1919 р. до Луцька вступили передові частини 13-ої Польської дивізії під командуванням генерала Й. Карницького. Українські військові підрозділи, дислоковані в Луцьку (до 120 старшин і 600 козаків), були роззброєні та інтерновані в табори.

Упродовж весни 1919 р. під контролем польського війська загалом опинилися Володимир-Волинський, Ковельський та частина Луцького повітів колишньої Волинської губернії. Тут поляки розпочинають формування органів тимчасової адміністрації.

Цікавими документами, які змальовують настрої населення Волині в період польсько-української війни, а також в перші місяці урядування тут польської адміністрації, є звіти повітових інспекторів Товариства Стражі Кресової (далі – ТСК). Ця громадсько-політична організація була заснована в лютому 1918 р. в Любліні на знак протесту проти підписання Центральними державами і делегацією УНР Брестського мирного договору, на підставі якого до складу УНР мали увійти кілька повітів Холмщини і Підляшшя [13, 24]. Метою своєї діяльності товариство проголосило «зміцнення польської присутності» на «східних кресах» та втримання цих земель у складі Польської держави. Звіти повітових інспекторів ТСК досить яскраво змальовують соціально-економічне, суспільно-політичне становище на зайнятих Військом Польським теренах Волині.

Більшість мешканців західноволинських земель на час їх входження до складу Польщі склали українці. Помітне місце у національній структурі населення належало полякам, євреям, росіянам, а також чеським і німецьким колоністам. Настрої, які панували серед груп місцевого населення, були різні. Волинські поляки з радістю вітали прихід польської армії. До її лав масово записувалася молодь [14, к. 5]. З симпатією польських вояків зустрічали чехи, яких нова влада вважала цілковито лояльними. Німці, в очак поляків, були елементом менш певним [14, к. 5]. Негативно до польської державності були налаштовані росіяни. Вони характеризувались як елемент прибулий (колишні військові, службовці, духовенство). На момент вступу польських військ чимало росіян працювало в установах зв'язку, правоохоронних органах, на залізниці. Нова влада пропонувала усунути усіх російських чиновників з державних посад [15, к. 9]. Ставлення євреїв до польської адміністрації оцінювалось як вороже. «Єврейська молодь брала активну участь у більшовицькому русі, – читаємо у звіті ТСК дубенського повіту. – На даний момент в них ще панують переконання про можливе повернення більшовицьких військ» [15, к. 9].

Українці Волині були налаштовані до нової влади здебільшого негативно, вважаючи її окупаційною і тимчасовою. Інструктор ТСК Ковельського повіту, характеризує настрої місцевого населення у вересні 1919 р., зазначав, що українські селяни «загалом поведуться спокійно, хоча й з недовірою. Причина цього – прихована більшовицько-українська агітація» [16, к. 17]. Далі автор документу висловлював переконання, що «за два місяці ефективної роботи староства недовіру русинів (українців – Ю.К.) буде подолано». Інструктор ТСК Луцького повіту, характеризує настрої місцевого населення в червні 1919 р., зазначав, що українські селяни «стероризовані і пригнічені перевагою польських військ. В селах ще багато зброї, хоч селяни поховали її досить ретельно. В сільській місцевості залишилися більшовицькі агітатори і петлорівські агенти, які формують таємні організації і розпалюють ненависть до Польщі» [14, к. 62]. Далі стверджувалося, що сприятливий ґрунт для антипольської агітації створюють незаконні конфіскації в місцевих мешканців худоби, продовольства, майна, що здійснювались польською армією.

У деяких повітах, окупованих польськими військами, розгортався повстанський рух. Він не мав організованого характеру, але подекуди був досить масовим. На території дубенського повіту навесні 1919 р. діяла «Організація народних більшовиків». Керівником цієї організації («председателем комітета») був селянин більшовицьких переконань – Рекун [15, к. 9]. «Народні більшовики» користувались великою підтримкою в селах повіту. Вищою інстанцією тут були т. зв. «гмінні збори» або «сільський комітет». Будь-які урядові розпорядження місцевим населенням нехтувались. «Податків ніхто платити не хоче, перед конфіскаціями бороняться усіма силами. Мобілізація до війська закінчилась цілковитим провалом», – зазначав у своєму рапорті повітовий інспектор ТСК в квітні 1919 р. У лютому-березні 1919 р. озброєні загони селян змусили відступити з Дубна військові частини Директорії й розвинути наступ на Рівне. За повідомленням інструктора ТСК Луцького повіту сили повстанців налічували 8 тис. осіб [14, к. 1].

У звітах ТСК вказувалося, що «провина за повстанський рух цілком лежить на діях жандармерії і окремих військових частин» [15, к. 9]. «Військо, – читаємо в одному з таких звітів, – обдерте, немає білизни і мундирів, погано харчується. Тому частими є незаконні конфіскації. Трапляються випадки, коли вояки діляться награваними грошима з офіцерами... Все це дуже підриває авторитет нашої держави і негативно відбивається на настроях місцевого населення» [15, к. 9]. Влітку-восени організація Рикуну розпочала підготовку антипольського повстання на території дубенського повіту. До останнього, щоправда, справа не дійшла, оскільки польські військові частини роззброїли селян. Село Сади, яке найдовше чинило збройний опір полякам, було частково спалене (бл. 50 хат) [15, к. 9].

Ще масовішим був повстанський рух на території Кременецького повіту. Селянські виступи, в яких брало участь до 2000 осіб, охопили широкою смугою терени від Радзивилова до Шумська і Острога. За повідомленнями ТСК, готувався навіть наступ на Кременець. Однак, польським військам вдалося розпорозити сили повстанців, які розбилися на

невеликі загони по 10-20 осіб і передислокувались до лісів [15, к. 12]. Як повідомлялось у рапорті інструктора ТСК (Дубно), метою повстанського руху була «антипольська маніфестація; це був свого роду кривавий плебісцит» щодо приналежності даних теренів до Польщі [15, к. 12]. В інструкції польським військовим підрозділам, які брали участь у придушенні повстанського руху, вказувалося, що в тих селах, де чинитиметься опір, покарання для їх мешканців «мусить бути негайним і дуже суворим» [14, к. 5]. Такі дії польської влади викликали зворотню реакцію з боку населення Волині.

Частими були нарікання місцевих мешканців на погану організацію роботи повітових і гмінних органів влади, що формувалися. Це змушені були визнати навіть самі поляки. Керівник Волинського округу Мацей Ямонт у своєму рапорті за жовтень 1919 р. вказував на проблему незадовільного персонального складу місцевої адміністрації, низьку кваліфікацію кадрів службовців, які, на його думку, «не розуміють своєї ролі і завдань утворенні польської державності на кресах» [17, к. 1]. Така ситуація не сприяла формуванню позитивного ставлення населення Волині до польських структур влади.

Формування польського апарату влади на Волині було перерване подіями польсько-радянської війни 1920 р. Стрімкий наступ Червоної армії на початку червня 1920 р. призвів до того, що більшовики за короткий час оволоділи усією Правобережною Україною і продовжили наступ на Львів та Варшаву. На початку липня більшовицькі війська вступили на територію Волині. Це спричинило евакуацію всіх польських адміністративних структур з краю.

Евакуація польської адміністрації відбувалася поспіхом. У багатьох місцях мала місце паніка. Детальну картину настроїв місцевого населення на час відступу та евакуації польських військ з території Волині змальовують архівні документи. У рапорті Товариства Стражі Кресової (Ковельський повіт) за липень 1920 р. читаємо: «Евакуація в Мацейові тривала 6 липня 1920 р. на підставі наказу Луцького воеводи п. Смольського, який наказав негайно залишити місто. Першою втекла поліція, не переймаючись ні ким, і ні чим. Слідом за нею виїхала гміна і підстароство. Оскільки населення було позбавлене будь-якого захисту, наше військо допускало перевищення своїх повноважень: грабувало магазини, реквізувало коней і худобу... Під час евакуації панувала страшна паніка. Її поширювало військо, неправдиво інформуючи населення про події на фронті; стверджувалося, що поляки вже ніколи не повернуться до зайнятих (більшовиками – Ю.К.) районів» [18, к. 26]. Схожа картина панувала в багатьох населених пунктах Ковельщини.

2 серпня 1920 р. розпочалась евакуація всіх адміністративних установ з Луцька та Луцького повіту. Документація воеводської канцелярії, архівні документи, родини службовців вивозилися потягами до Ковеля. Самі урядовці евакуювались з Луцька автомобілями та на возах. За свідченням очевидців, «у період між 1 та 4 липня через Ковель проїздили цілі колони возів і потягів з біженцями зі східних повітів» [18, к. 27].

11 липня 1920 р. у Ковелі було створено тимчасовий Комітет оборони Волині, який разом з іншими громадськими організаціями мав розпочати

мобілізаційну кампанію до польського війська. Передбачалось сформувати Добровольчий полк оборони Волині. Мобілізації підлягали чоловіки віком від 18 до 30 років. Однак внаслідок стрімкого наступу Червоної армії в серпні вся територія колишньої Волинської губернії була окупована більшовицькими військами. На Волині на деякий час знову встановилася радянська влада.

Опорою більшовицького режиму на Волині в окреслений період мали стати повітові, волосні, сільські ревкоми, а також комітети незamoжних селян. У Луцьку повітовий революційний комітет на чолі з Моховим було утворено в серпні 1919 р. Всього у серпні-вересні 1920 р. в Луцькому повіті діяло 16 волосних і 234 сільських ревкоми.

Рапорти керівника ТСК на західноволинських теренах С. Капушинського відтворюють реакцію населення краю на короточасний процес заміни польської адміністрації більшовицькою впродовж липня-серпня 1920 р. Так, у світлі цих документів основна маса волинських селян висловлювала задоволення з приводу встановлення більшовицької влади, тоді як заможні господарі очікували повернення поляків [19, к. 3-4]. Німецькі та чеські колоністи як найзаможніший прошарок серед мешканців Волині трактувались більшовиками як елемент ворожий. Вони підлягали постійним грабункам та реквізиціям з боку нової влади. Ворожим до більшовицького режиму було й ставлення поляків. Чимало з них продовжували воювати у складі партизанських загонів, що діяли на захоплених більшовиками теренах Західної Волині [19, к. 5].

Найбільш прихильно до ліквідації польського адміністративного апарату на Волині влітку 1920 р. поставилося єврейське населення. Під час оголошеної мобілізації лише з Ковеля до Червоної армії зголосилося понад 400 осіб єврейської національності [19, к. 6]. У містах саме євреї склали кістяк нової «червоної» міліції, що стежила за правопорядком. У Луцьку значна частина єврейської молоді, інтелігенція та учні середніх шкіл активно займалась комуністичною пропагандою [6, 52].

Унаслідок поразок Червоної армії в серпні-вересні 1920 р. («диво на Віслі») поляки повернули контроль над більшою частиною території Волині. Розпочалося повторне встановлення польської адміністрації на західноволинських землях.

Інформацію про суспільно-політичну ситуацію на Волині по завершенню польсько-більшовицької війни знаходимо у місячному звіті (жовтень-листопад 1920 р.) Організаційного відділу волинської Стражі Кресової, який був адресований начальнику Тимчасового управління етапних і прифронтових теренів В. Рачкевичу. Автор звіту акцентував увагу на зміні настроїв місцевого населення після подій польсько-більшовицької війни. «Наскільки «русини» (українці – Ю.К.), – читаємо у документі, – напередодні більшовицької агресії «очікували більшовиків», настільки тепер вони з пересторогою ставляться до їх повернення» [20, арк. 3]. Натомість, настрої серед єврейського населення не змінилися і «навесні, – констатувалось у звіті, – вони (євреї – Ю.К.) сподіваються на прихід більшовиків» [20, арк. 3].

В умовах польсько-радянської війни вирішальну роль в адмініструванні краєм виконували військові, які не поспішали передавати владу на місцях

представникам цивільної адміністрації. Військовим належала фактично вся повнота влади в повітах. Часто це стало причиною гострих конфліктів між органами цивільної та військової адміністрації. Місцеве населення надсило неодноразові скарги до повітових органів влади з приводу перевищення військовими та жандармерією своїх повноважень у формі незаконних конфіскацій худоби, майна, продовольства.

Подальшому становленню органів державної адміністрації на Волині сприяло завершення військових дій на польсько-радянському фронті і підписання 12 жовтня 1920 р. у Ризі прелімінарного миру між Радянською Росією і Радянською Україною, з одного боку, та Польською республікою, з іншого. З міжнародно-правової точки зору ця подія стала початком включення території Західної Волині до складу Польщі.

Висновки. Аналізуючи настрої населення Волині в період Української революції, можна стверджувати, що вони відображали складну воєнно-політичну й економічну ситуацію в регіоні. Події, що відбувались в краї у 1917–1921 рр., хоча й були невід’ємною частиною загальноукраїнського революційного процесу, проте мали й свою регіональну специфіку. Через віддаленість від центрів політичного життя, відсутність об’єктивної інформації місцевого населенню складно було зорієнтуватись у політичній ситуації, визначити характер революційного процесу. В умовах воєнного лихоліття, політичного хаосу волиняни сподівалися насамперед на швидке вирішення проблем соціально-економічного характеру, що загострилися в роки війни та революції. Однак, невирішеність українською владою назрілих питань поступово позбавляла її соціальної опори та призводила до втрати популярності серед волинян. Як наслідок у краї почали поширюватись пробільшовицькі настрої. Невдовзі на більшій частині колишньої Волинської губернії було проголошено радянську владу. Західна ж частина Волині увійшла до складу Другої Речі Посполитої. На цих землях розпочалась розбудова органів влади та управління польської державності.

Формування польського апарату влади на місцях відбувалось без врахування національної структури місцевого населення. Це не сприяло позитивному ставленню місцевого населення до польських структур влади, а невдовзі стало причиною гострого напруження у взаєминах між поляками і українцями упродовж усього міжвоєнного періоду.

Список використаної літератури та джерел

1. Оксенюк Р.Н. *Нариси історії Волині. 1961-1939* / Р.Н. Оксенюк. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1970. – 276 с.
2. Дмитрук В.Г. *Вони боролись за волю України (Нарис історії Сірожуванної дивізії): Монографія* / В.Г. Дмитрук. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2004. – 286 с.
3. Дем’янюк О.І. *Волинська губернія в період правління Директорії УНР (листопад 1918 – травень 1919 рр.)* / О.І. Дем’янюк // *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки*, № 11, 2008. – Луцьк, 2008. – С. 53-58.
4. Гуцалюк І. О. *Державотворчий потенціал української влади в Західній Волині (березень 1917 – квітень 1918 рр.)* / І. О. Гуцалюк // *Волин. іст. зап. : зб. наук. пр. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка*, 2011. – Т. 6. – С. 110-120.
5. Рибко О.С. *Діяльність німецької військової адміністрації на Волині 1918 року* / О.С. Рибко // *Науковий*

- вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки, № 22, 2010. – Луцьк, 2010. – С. 76-80.
6. Гладушук С. Сприйняття польської адміністрації населенням Західної Волині в 1919-1921 рр. / С. Гладушук // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки, № 5, 2015. – Луцьк, 2015. – С. 50-55.
7. Політична історія України. XX століття: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В. Ф. Солдатенко (кер.), В. Ф. Верстюк. – К.: Генеза, 2003. – 488 с.
8. Історія Волині з найдавніших часів до наших днів : монографія / Іван Кічий, Олексій Михайлюк, Микола Півницький [та ін.]. – Львів : Вища шк., 1988. – 238 с.
9. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф.3, оп.1, спр. 1629.
10. ДАВО ф.3, оп.1, спр. 1714.
11. ДАВО, ф.3, оп.1, спр.1703.
12. Гуцалюк І.О. Земства Західної Волині в добу Української революції (1917-1920 рр.) / І.О. Гуцалюк // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки, № 10, 2012. – Луцьк, 2012. – С. 35-41.
13. Zelicska N. Towarzystwo Straży Kresowej (1918-1927) / N. Zelicska // *Almanach Historyczny*. – Т. 2. - 2000. – S. 139-165.
14. Archiwum Akt Nowych, Towarzystwo straży kresowej (далі: AAN, TSK), Zesp. 55, sygn. 337 (mikrof. 48412) Wydział organizacyjny. Raporty pow. Juckiego. 1919 r.
15. AAN, TSK, Zesp. 55, sygn. 327 (mikrof. 48402) Wydział organizacyjny. Raporty pow. Dubieckiego. 1919 r.
16. AAN, TSK, Zesp. 55, sygn. 330 (mikrof. 48405) Wydział organizacyjny. Raporty pow. Kowelskiego. 1919 r.
17. AAN, TSK, Zesp. 55, sygn. 322 (mikrof. 48397) Wydział organizacyjny. Raporty kier. Okręgu Wołyńskiego. 1919 r.
18. AAN, TSK, Zesp. 55, sygn. 331 (mikrof. 48406) Wydział organizacyjny. Raporty pow. Kowelskiego. 1920 r.
19. AAN, TSK, Zesp. 55, sygn. 324.
20. ДАВО, ф. 58, оп. 2, спр. 62.

References

1. Okseniuk R.N. (1970). *Essays of Volyn's history*. L'viv: Vyd-vo L'vivskogo uniwersytetu (in Ukr.).
2. Dmytruk V.G. (2004). *They fought for freedom of Ukraine*. Luck: Volyn. obl. druk (in Ukr.).
3. Demyanyuk O.Y. (2008). *Volyn Province under the rule of the Ukrainian People's Republic (URL) Directory (November 1918 – May 1919)*. *Naukowyj visnyk Schidnoevropejs'kogo nacional'nogo uniwersytetu imeni Lesi Ukrainky. Serija Istoryczni nauky (Scientific journal of Lesia Ukrainka East Europe National University. Series - Historical sciences)*, 11, 53-58 (in Ukr.).
4. Gutsaliuk I.O. (2011). *State-creative potential of Ukrainian power in Western Volyn (March 1917-April 1918)*. *Volyns'ki istoryczni zapysky (Volyn historical messages)*, 6, 110-120 (in Ukr.).
5. Rybko A.S. (2010). *Activities of the German Military Administration on Volyn in 1918*. *Naukowyj visnyk Schidnoevropejs'kogo nacional'nogo uniwersytetu imeni Lesi Ukrainky. Serija Istoryczni nauky (Scientific journal of Lesia Ukrainka East Europe National University. Series - Historical sciences)*, 22, 76-80 (in Ukr.).
6. Gladushuk Sergii. (2015). *Perception Polish Administration by population of Western Volyn during 1919-1921 years*. *Naukowyj visnyk Schidnoevropejs'kogo nacional'nogo uniwersytetu imeni Lesi Ukrainky. Serija Istoryczni nauky (Scientific journal of Lesia Ukrainka East Europe National University. Series - Historical sciences)*, 5, 50-55 (in Ukr.).
7. V.F. Soldatenko, V.F. Verstiuk (2003). In I.F. Kuras (Ed.). *Political history of Ukraine. XX century: in 6 volumes. Volume 2: Revolution in Ukraine: politically-state models and realities*. Kyiv: Geneza (in Ukr.).
8. Ivan Kiczjy, Oleksij Myhajliuk, Mykola Pivnyckyj et al.

- (1988). *History of Volyn : from the oldest times to our days*. L'viv: Vyszczha shkola (in Ukr.).
9. *State archives of Volyn region, fund 3 description 1, file 1629 (in Ukr.)*.
10. *State archives of Volyn region, fund 3 description 1, file 1714 (in Ukr.)*.
11. *State archives of Volyn region, fund 3 description 1, file 1703 (in Ukr.)*.
12. Gutsaliuk I.O. (2012). *Zemstvos of Western Volyn 'during the Ukrainian Revolution (1917-1920) Naukowyj visnyk Volyns'kogo nacional'nogo uniwersytetu imeni Lesi Ukrainky. Serija Istoryczni nauky (Scientific journal of Lesia Ukrainka Volyn National University. Series - Historical sciences)*, 10, 35-41 (in Ukr.).
13. Zelinska N. (2000). *Unity of guard of East Earth (1918-1927)*. *Almanach historyczny (Historical almanac)*, 2, 139-165 (in Pol.).
14. *The Archives of Modern Records in Warsaw, fund 55, description 337 (mikrofilm 48412) (in Pol.)*.
15. *The Archives of Modern Records in Warsaw, fund 55, description 327 (mikrofilm 48402) (in Pol.)*.
16. *The Archives of Modern Records in Warsaw, fund 55, description 330 (mikrofilm 48405) (in Pol.)*.
17. *The Archives of Modern Records in Warsaw, fund 55, description 322 (mikrofilm 48397) (in Pol.)*.
18. *The Archives of Modern Records in Warsaw, fund 55, description 331 (mikrofilm 48406) (in Pol.)*.
19. *The Archives of Modern Records in Warsaw, fund 55, description 324. (in Pol.)*.
20. *State archives of Volyn region, fund 58, description 2, file 62 (in Ukr.)*.

J. Kramar

MOODS OF POPULATION OF WESTERN VOLYN IN THE PERIOD OF UKRAINIAN REVOLUTION 1917-1921

The events of Revolution in 1917–1921 years were distinguished by their specification and peculiarities in every region of Ukraine. Western Volyn lands were not exception in this context, where revolutionary processes took another qualitatively measuring than on the rest Ukrainian areas. The remoteness from the centre, the front-line status of the territory, considerable economic destructions caused by the First World War – all these influenced on the character of events that took place here. The situation was complicated by the fact that the region was bordered upon Poland which frankly declared about its claims on the Western Volyn lands after proclamation of independence in 1918. Such situation of vagueness had a large influence on the moods of local population. They had to adapt to complicated conditions of their daily life connected with the arrival of every new power.

The aim of the article is to investigate the peculiarities of the Western Volyn population to adopt the revolutionary events 1917–1921, to find out factors, that influenced on the change of world view of local inhabitants, their model of behavior in the conditions of Russian, Ukrainian, Soviet, German, Polish imperious structures.

An attitude of population of Western Volyn toward revolutionary processes 1917–1921 was not the same. Level of trust of local inhabitants to the political regimes was varying according to the changes of social-political, economic and military situation in the region. So, Volynians generally positively received the processes of the Ukrainian state creation on the lands of previous Russian empire. However unsuccessful and ineffective

social-economic politics of Ukrainian Central Rada and afterwards Directory URP, Hetmanat of P. Skoropads'kogo led to the loss of their support among the local inhabitants. First of all an agrarian question which was especially important in Volyn remained unsolved. It was connected with the shortage of lands of predominant majority of villagers. At the same time Bolsheviks were spreading radical slogans which helped assisted forming more communist moods among considerable part of local population.

Foreign-political failures were added to internal ones. Till summer in 1919 a greater part of Western Volyn lands were under the control Polish army. Poland began forming organs of temporary administration. The attitude of predominant majority of Volyn lands inhabitants to Polish administration was mostly negative. So, about 70 % of Ukrainians who lived there considered it as occupied and temporary being. Separate districts, that were occupied by Polish troops, began to organize the Resistance.

The forming of Polish state machinery on places was without according to the national structure of local population. It didn't assist a positive attitude of Volynians to the Polish structures of authority. Soon after it became a reason of critical tension in mutual relations between Polish and Ukrainian people during all interwar period.

Key words: Ukrainian Revolution, Volhynia, authorities, Soviet-Ukrainian War, Polish-Ukrainian War, occupation.

УДК94(100)-058.232.6 «1917»

Є.М. Кирилюк

доктор економічних наук, професор, професор кафедри економічної теорії, інноватики та міжнародної економіки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Ю. Г. Пасічна

кандидат історичних наук, фахівець I категорії відділу аспірантури Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ СЕЛЯНСТВА ПОСТІМПЕРСЬКОЇ РОСІЇ (БЕРЕЗЕНЬ–ЖОВТЕНЬ 1917 Р.)

Статтю присвячено висвітленню суспільно-політичної активності постімперського селянства в березні – жовтні 1917 р. Досліджено особливості селянської революції в Росії в березні – жовтні 1917 р. Проаналізовано революційні події 1917 р. як чергову хвилю селянської революції.

Ключові слова: аграрна політика, Тимчасовий уряд, селянська революція.

Постановка проблеми. Загострення аграрного питання навесні – восени 1917 р. стало наслідком багаторічної непродуманої аграрної політики царської влади. Прихід до влади Тимчасового уряду суттєво ситуацію не покращив. Селяни сприйняли революцію як кінець старим земельним порядкам і були впевнені, що Тимчасовий уряд найближчим часом розпочне розв'язання аграрного питання. Однак його нерозв'язаність стала причиною селянських виступів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, співзвучні з обраною нами для вивчення

темою, стали предметом дослідження науковців. Зокрема, до аналізу суспільно-політичної активності селянства навесні – восени 1917 р. зверталися П. Першин [18], Н. Рогожнікова [26], Н. Роголіна [15], З. Лозинський [31], І. Церетелі [5] та інші. Проте не всі питання цієї активності висвітлені повно.

Мета. Автор статті ставить за мету вивчити суспільно-політичну активність постімперського селянства в березні – жовтні 1917 р. Об'єкт вивчення – селянський рух у 1917 р. Предмет – суспільно-політична активність селянства як реакція на аграрну політику Тимчасового уряду.

Виклад основного матеріалу. Перші законопроекти Тимчасового уряду були спрямовані на розв'язання політичних проблем країни [4]. Селяни були впевнені в тому, що революція надала їм «права» на захоплення поміщицьких маєтків, зробивши їх господарями над нажитим селянською працею поміщицьким майном, а Тимчасовий уряд визнає ці «права» і допоможе їм у боротьбі з поміщиками. Однак «перспективи еволюційного розвитку вже не існувало» [2, 65].

Навесні 1917 р. селяни опинилися в скрутному економічному становищі [3, 23], зумовленому такими причинами: висока орендна плата на землю, низькі ціни на робочі руки за гострого малоземелля, низькі доходи від сільського господарства [4, 32]. Гостроту аграрного питання розуміли і в уряді. Про це неодноразово інформував І. Церетелі [5, 117]. Селяни, які становили 10,5 млн господарств, мали у своєму розпорядженні 75 млн дес. землі. У середньому по 7 дес. на одне господарство. Водночас 20 тис. поміщиків володіло 70 млн дес. [6, 27]. За підрахунками, на одного власника припадало 2 333 дес. Частина поміщицьких земель – більше ніж 41 млн дес. – належала 6 085 власникам, у 700 земельних власників було у власності 21 млн дес. Щодо оренди, то на початок 1917 р. у 38 губерніях селяни орендували в поміщиків тільки орних земель майже 13 млн дес. (це беручи до уваги той факт, що внаслідок війни посіви селян зменшилися). Якщо провести елементарні математичні підрахунки, то виявимо, що в розпорядженні одного поміщицького господарства перебувало майже у 2,5 раза більше дес. землі, ніж у селянському.

До вище зазначених причин селянських виступів навесні 1917 р. О. Герасименко [7] додає й такі: 1) об'єктивні процеси утвердження ринкових відносин у сільському господарстві, до яких селяни не були готовими; 2) збереження залишків поміщицького гніту, а особливо відробітки, які були для селян досить дошкульними, зокрема, за землю, орендовану селянами в поміщиків; 3) виконання на користь поміщиків і держави численних натуральних та грошових повинностей; 4) неврожайні роки, які повторювалися в Росії з періодичністю в 3–4 роки.

На підставі узагальнення даних історіографічних та історичних джерел [8, 139; 9, 28–29; 10, 110; 11, 14], до причин селянських виступів навесні 1917 р. вважаємо за доцільне додати такі: 1) відсутність робочих рук на селі (до березня 1917 р. в армію мобілізовано 13 500 тис. осіб, зокрема 12 861,4 тис. із сільської місцевості; із 50 губерній Європейської Росії мобілізовано 47,4 % чоловічого населення); 2) для потреб армії до весни 1917 р. реквізовано в селян близько 2,6 млн коней; 3) різке зменшення постачання села сільськогосподарським інвентарем та машинами,